

FRANKFURT OKULU: DÜŞ KIRIKLIĞI, AKLIN BÜYÜSÜ VE SİRENLERİN SESİ

*FRANKFURT SCHOOL: THE FRUSTRATION, THE MAGIC OF THE REASON AND THE VOICES
OF SIRENS*

Bergen COŞKUN*

Özet

Frankfurt Okulu'nun yaptığı eleştirilerin pek çoğunun, 21. yüzyılın ilk on yılını geride bıraktığımız bugünlerde de hala geçerli olduğunu görmek iki şeye neden olmaktadır. Bir yandan bizi onların yaşadığı düş kırıklığının bir parçası yaparken, diğer yandan geleceğin daha iyi olabilmesi için, bu düş kırıklığının nedenlerinin farkında olmamız gerektiğini ve ancak o zaman belki de içinde bulunduğumuz durumu ve geleceği değiştirebileceğimizi hatırlatmaktadır.

Bu makalede, 20. yüzyılda, ortaya koyduğu düşüncelerle, yaşanan çağın, çağı yöneten aklın ve aydınlanmanın eleştirisini yapan Frankfurt Okulu birkaç başlık altında incelenecektir. Önce, okulun düş kırıklığı anlayışı eleştirel kuramla bağlantılı olarak ele alınacaktır. Daha sonra, okulun aklın büyüüne dair iddiası, nesnel akıl ve öznel akıl tartışmaları çerçevesinde, değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, eleştirel teori, aydınlanma, nesnel akıl, öznel akıl, mit

ABSTRACT

Seeing the validity of many of the criticism of the Frankfurt School in these days, which we leave behind the first decade of the 21st. century ,causes two things. In one hand, it makes us the part of their frustration, on the other hand it reminds us that we should be aware of the reasons of this frustration in order to have a better future and only then we could change the current situation and the future.

In this article, Frankfurt School which criticizes the era, the reason that manages the era and Enlightenment in the 20th century, will be examined under several headings. First, the conception of the frustration of the school will be discussed in connection with critical theory.

Later, the school's claim about the magic of the reason will be evaluated within the framework of the discussions about the objective and subjective reason.

Keywords: Frankfurt School, critical theory, enlightenment, objective reason, subjective reason, myths

* Maltepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Araştırma Görevlisi.

Friedrich Nietzsche, 19. yüzyılda, modern insanın hazmedilemez bilgi taşlarından oluşan muazzam bir kütleyi beraberinde sürüklediğinden, bu kütlenin insan vücudunda masalarda söylendiği gibi tangır tungur ettiğinden, bu tangırının da modern insanın özgün niteliğini açığa vurduğundan söz eder. Nietzsche için kültür, kültür hakkında bilgiye, modern insan da ayaklı ansiklopediye dönüşmüştür¹⁵ Tek hedef sadece bilgiyi arttırmak olduğunda, her zaman yaşamı amaçlamak ve aynı zamanda bu amacı hâkim ve en büyük rehber edinmek yerine, yaşamı sadece seyreden katksız düşünürler guruhu oluşturulduğunda, insan, kendi iç dünyasına; yaşama dönüşmeyen öğrenilmişlikler yığınınına gömülmüş demektir.¹⁶

Dünyayı, en kısa sürede kendimizi ve onu değiştirmesek insanlığın geleceğinin, tehlikeye gireceğinin yavaş yavaş farkına vardığımız bugünkü haline getiren, Nietzsche'nin sözünü ettiği "yaşama dönüşmeyen öğrenilmişlikler yığını"dır. Yaşama dönüşmeyişi bir yana, üstüne üstlük yaşama ve yaşayanlara zarar vermeye başlayan öğrenilmişlikler yığınının, en önemli eleştirilerinden birini, 20. yüzyılın ortalarında Frankfurt Okulu yapmış, öğrenilmişliklerin yaşama dönüşmeyişinin neden olduğu bu düş kırıklığını en iyi anlatanlardan biri olmuştur.

1. Düş kırıklığı

Beklenen ya da olması arzu edilen herhangi bir şey gerçekleşmediğinde ortaya çıkan düş kırıklığının, sadece tek bir kişiye değil de bütün bir topluma ait olması mümkün müdür? Bir toplumun ümit bağladığı o şeyin –o şey her neyse– gerçekleşmemesinin sonuçları, toplumun her bireyini etkileyebilecek güçte olabilir mi? Ve bu toplumun içinde yaşayan birileri, bu yaşanan toplu düş kırıklığını fark edip, bunun üzerine yeni bir kuram geliştirebilir mi? Frankfurt Okulu felsefecilerinin çalışmalarına bakıldığında, bütün bunların mümkün olduğu görülmektedir.

Onların 20. yüzyılda yaptığı eleştirilerin pek çoğunun, 21. yüzyılın ilk on yılını çoktan geride bıraktığımız bugünlerde de hala geçerli olduğunu görmek, bizi bir yandan onların içine düştüğü düş kırıklığının bir parçası yaparken, diğer yandan geleceğin daha iyi olabilmesi için bu düş kırıklığının nedenlerinin farkında olmamız gerektiğini ve ancak o zaman, belki de, içinde bulunduğumuz durumu ve geleceği değiştirebileceğimizi hatırlatmaktadır. Bu düş kırıklığının nedeni, insan türüne ait olma duygusunun yitirilmiş olmasıdır. Frankfurt Okulu'nun önemli temsilcilerinden Herbert Marcuse *Tek Boyutlu İnsanda* yabancılaşmanın bütünüyle nesnel hale geldiğini, yabancılaşmış öznenin yabancılaşmış varoluşu tarafından yutulduğunu belirtirken ve insanın artık salt bir boyutu olduğunu, bu boyutun her yerde ve tüm biçimlerde karşımıza çıktığını söylerken de bunu ifade etmektedir.¹⁷

Bryan Magee, Marcuse ile yaptığı söyleşide ona "Frankfurt Okulu'nun özünde bir düş kırıklığı, kırgınlık, hatta belki karamsarlık var mıdır?" diye sorar.¹⁸ Marcuse'nin cevabı şöyledir:

Eğer "düş kırıklığı" ile kullandığınız anlatımda işçi sınıfı ile ilgili bir düş kırıklığını söylemek istiyorsanız, kesinlikle bunu reddederim. Yaptığından ya da yapmadığından ötürü, işçi sınıfını suçlamaya hiçbirimizin hakkı yoktur. Eğer bu tür düş kırıklığından söz ediyorsanız –hiç kuşkusuz, bu tür bir düş kırıklığımız

¹⁵ Friedrich Nietzsche, *Tarihin Yaşam için Yararı ve Sakıncası Zamana Aykırı Bakışlar 2*, (Çev. Mustafa Tüzel), İstanbul: İthaki Yayınları, 2006.

¹⁶ A.g.e.

¹⁷ Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, İdea Yayınları, 1990, Giriş.

¹⁸ Bryan Magee, *Yeni Düşün Adamları*, Birey ve Toplum Yay, 1985, s. 68

olmamıştır. Fakat bir başka türden düş kırıklığımız, bence çok daha nesnel nitelikte –daha önce de değinmiş bulunduğum- bir düş kırıklığımız olmuştur: Her şeyden önce Kapitalizmin başarıları olarak Batı uygarlığı içinde kazanılabilmemiş bulunan inanılmaz ölçülerdeki toplumsal zenginlik ve olanakların, gittikçe daha insanca bir yaşamın kurulması için değil de, bunun önlenmesi için kullanılması. Eğer buna düş kırıklığı diyecekseniz, kabul ederim, ama dediğim gibi ben bu düş kırıklığının nesnel ve haklı bir düş kırıklığı olduğu düşüncesindeyim.¹⁹

Marcuse, Magee'nin, Frankfurt Okulu'nun üstlendiği görevin bu düş kırıklığının niçin ve nasıl oluşabildiğini incelemek olduğuna dair yorumuna katılır ve okulun çalışmalarının "Eleştirel Kuram" olarak adlandırılmasının da bu yüzden olduğunu belirtir. Okul, düş kırıklığına neden olan şeyleri eleştirmektedir. Toplumbilimden, psikolojiden ve felsefeden yararlanarak dünyanın nasıl bu hale geldiğini cevaplamaya çalışmaktadır. Dünya nasıl bir haldedir?

Bununla ilgili olarak pek çok farklı cevap vermek mümkündür. Örneğin Edgar Morin dünyanın nasıl olup da bu hale geldiğini gelişme tanımıyla bağlantılı olarak ele almıştır. Morin'e göre gelişme, antropolojik açıdan algılanmalıdır. Gerçek gelişme, insanın gelişmesidir. İnsanlaşmanın sürmesi, psişik, ruhsal, ahlaki, kültürel ve toplumsal potansiyelin gelişmesi olarak düşünülmelidir.²⁰ Morin, gelişmenin hedefinin başka hedeflere bağlı olduğunu, bu hedeflerince etikten (antropoetik) ortaya çıktığını söyler. Bu hedefler gerçekten yaşamak ve daha iyi yaşamaktır. Gerçekten ve daha iyinin tanımını da şu şekilde verir: "Anlayışla, dayanışmayla, merhametle yaşamak. Sömürülmeden, aşağılanmadan, hor görülmeden yaşamak"²¹ Böyle bir yaşamı oluşturmak için anlayışın, dayanışma ve merhametin ne olduğunun bilgisine sahip olmak gerekmektedir. Morin, "gerçekten insani olan her gelişmenin, bireysel özelliklerin, topluluğa katılımların ve insan türüne ait olma duygusunun birlikte gelişimini ifade ettiğini" söyler.²² Edgar Morin'in, bütünüyle insana özgü bir etik olarak ele aldığı ve bireyin insan türüne olan etik bağına işaret eden "antropoetik" kavramı böyle bir etik olarak karşımıza çıkar. Morin, insanın karmaşıklığını anlayabilmek için üçlü bir döngüyü ele almak gerektiğini belirtir. Bu döngünün bir ucunda birey, diğer iki ucunda ise toplum ve tür bulunmaktadır. Etik, bu üçlünün birbiriyle olan ilişkilerini ele almalıdır. Morin'e göre antropoetik, insan olmanın koşulu birey-toplum-tür döngüsünü varlığımızın karmaşıklığı içinde benimsemeyi, bizzat kendimizdeki insanlığı kişisel bilincimizde gerçekleştirilmeyi ve insan yazgısını kendi çıkmazları ve kendi bütünlüğü içinde kabul etmeyi gerektirir.²³

Morin, antropoetik üzerinden bağlantı kurarak, bireyin insan türüyle bağlantısının koptuğunu, bunun da gelişme tanımının yanlış anlaşılmasına neden olduğunu düşünmektedir. Ancak Morin'den daha önce, gelişme ve aydınlanma denen kavramlarda bir eksiklik ya da yanlışlık olduğunu ifade eden Frankfurt Okulu olmuştur.

Okulun teorisyenlerinin yazdığı en önemli eserlerden biri olan, Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno'nun 1944 yılında tamamlayıp 1947 yılında yayımladıkları Aydınlanma'nın Diyalektiği'nin daha ilk cümlelerinde, maddi gelişimi sayesinde, mutluluğa ulaşmak yolunda gitgide daha etkili araçları ele geçiren insanlığın, niçin iki yüzyıldır barbarlık yoluna sürüklendiği, ilerlemenin nasıl gerilemeye dönüştüğü sorulmaktadır.²⁴ Bu barbarlığın, kendini en naif biçimiyle gösterdiği ifadelerden biri de

¹⁹ A.g.e., s. 68-69

²⁰ E. Morin, E. & A.B. Kern. *Dünya-Vatan*, (Çev. Kırcaç, M, H.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s.119.

²¹ A.g.y.

²² Edgar Morin, *Geleceğin Eğitimi için Yedi Bilgi*, (Çev. Dilli, H.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.32.

²³ A.g.y.

²⁴ Christian Delacampagne, *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.

Adorno'nun *Minima Moralia*'daki "kapıyı vurmada girmek"le ilgili pasajında karşımıza çıkmaktadır. Adorno, teknolojinin insanın kesinleşmesine ve hunharlaşmasına yol açtığını, insan hareketlerinin her tür duraksamadan, düşüncelilikten ve edepten arındığını, söz gelimi, en basitinden, bir kapıyı, yavaşça, sessizce ama sıkıca kapatma yeteneğinin yitirildiğini belirtir ve bu hunharlığın boyutları ile ilgili olarak şu sözleri söyler: "Sırf motorunun gücünden ötürü, sokakların haşaratını, yayaları, çocukları ve bisikletlileri ezip geçme isteğini bir kez olsun içinde duymamış sürücü var mıdır?"²⁵

Frankfurt Okulu temsilcilerine göre, dünyanın bu halde olmasının nedeni, Batı uygarlığının bir yerinde aksayan bir şeyin varlığıdır. Uygarlıkta aksayan bir şey(ler) olmalıdır ki teknolojik gelişmelerin vardığı en yüksek düzeye rağmen, insanın insan olarak gelişebilmesi mümkün olmamakta, insansal olan her geçen gün yok olmakta, her yerde zalimlik ve hoyratlık bulunmaktadır. Yazarlarının ifadesiyle, Nasyonel Sosyalizmin saldırdığı terörün sonuna yaklaşan günlerde yazılan *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'nin amacı, insanlığın gerçekten insani bir duruma ulaşmak yerine neden yeni bir tür barbarlığa battığını anlamaktan fazlası değildir.²⁶

Herkesin yaşadığı, ama Frankfurt Okulu temsilcilerinin farkına vardığı düş kırıklığının nedeni, işte bu yeni tür barbarlıktır. Bu yeni tür barbarlığın nedeni de insanın, elini kolunu bağlayan büyüden ve mitten kurtulmak isterken, bir başka türden mitin ve büyüün pençesine düşmüş olmasıdır. Aydınlanmayla birlikte kendini iyice belli eden bu yeni büyü, aklın büyüdür, insanların yaşam alanlarının içine sızan ve bu alanı daraltan yeni mit, akıl mitidir. Bertrand Russell, bilgelikle birleşmeyen kudretin tehlikeli olduğunu, çağımız için gerekli olan şeyin de bilgiden çok bilgelik olduğunu, bilgelikle birleştiğinde tüm insanlığa büyük ölçüde refah ve mutluluk getirebilecek olan bilimin, tek başına yalnız yıkıntıya yol açacağını söylerken,²⁷ Frankfurt Okulu'nun barbarlık eleştirisine yaklaşmaktadır. Aklın büyüü, eğer doğru şekilde kullanılmazsa, Russell'in söz ettiği gibi yıkıma ya da Frankfurt Okulu'nun iddia ettiği gibi hayal kırıklığına dönüşecektir.

2. Aklın Büyüsü

Doğası gereği bilmek isteyen insan,²⁸ bilinmeyenden her zaman korkmuştur. Korkmuştur çünkü bu bilinmeyen, belki de onun için tehlikelerle doludur ve onun varlığını sürdürmesine engel olacaktır. İnsan, ancak bildiği şeye hükmedebilir ve böylece de onun kendisine vereceği zarara karşı önlem alabilir ya da bu zararı tamamen ortadan kaldırabilir.

Bilmenin henüz egemen olmak anlamına gelmediği, insanın çok fazla şey bilmediği dönemlerde insan, bilinmeyen karşısında kendini korumak ve kendi varlığını, kaderini emanet etmek için kendine tanrılar, yarı-tanrılar bulmuştur. Böylece yaşamını mitlerin içine hapsedmiştir. İnsan, yüzyıllar boyunca, bir mite teslim olmanın yaşamını nasıl kısıtladığının farkında olmadan, kendini güvende hissederek yaşamıştır. Böyle bir dünya büyüü bir yerdir. Mitos, cansız canlı yerine koymakta ve animizm hüküm sürmektedir. İnsan, her ne kadar mitosa sığınarak, kendini bilinmeyen karşısında güvende hissetse de, Habermas'a göre Homeros'un destanlarında, Antik Yunan tragedyalarında anlatılan bu mitsel dünya, bir yurt değil, kişinin kendi kimliği uğruna kurtulması gereken bir labirenttir.²⁹

Frankfurt Okulu temsilcileri ise, mitten kurtulmak isteyen insanın kendini bir başka mite teslim ettiğini iddia etmektedir. İnsan, bir labirentten çıkmayı başarmış ancak bu kez kendini daha tehlikeli bir labirentin, *Aydınlanma* ve akıl labirentinin içinde bulmuştur: *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'nde "En geniş

²⁵ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, Metis Yayınları, s. 43-44.

²⁶ Theodor W. Adorno-Max Horkheimer, *Aydınlanma'nın Diyalektiği*, s. 7-10.

²⁷ Bertrand Russell, "Nature and Origin of Scientific Method", *The Western Tradition*, Vox Mundi Ltd. London, 1949, s. 28.

²⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 980a

²⁹ Jürgen Habermas, *Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno*, Cogito, sayı: 36, s. 87

anlamda ilerlemeci bir düşünme olarak Aydınlanmanın öteden beri hedefi insanları korkudan arındırmak ve efendi konumuna getirmek olmuştur... Aydınlanmanın tasarısı dünyanın büyüsunü bozmaktı. İstenen, söylenceleri dağıtmak, kuruntuları bilgi yoluyla yıkmaktı" diyen Horkheimer ve Adorno, bu amaçla ortaya çıkmasına rağmen, sonunda attığı her adımda Aydınlanma'nın mitolojiye daha çok gömüldüğünü iddia eder.³⁰

Nasıl ki mitosun hâkimiyeti altındaki insan, yaşamak ve kendini korumak için tanrıların her dediğini yapmakla yükümlüyse, Aydınlanma'yı yaşayan insan da bu kez, aklın her dediğini yapmak zorundadır. Nasıl ki tanrılar karşısında, ancak onlara tamamiyle boyun eğenler kalıyorsa, Aydınlanma söz konusu olduğunda da ancak akla boyun eğenlerin yaşama şansı vardır.

Aydınlanma'yla birlikte, mitoslarda cansız canlı yerine koyan kolektif güçlerin büyüsunün bozulması beklenirken, bu kez, canlılar; insanlar, cansız yerine konulmaya başlanmış, insan, yeni büyüsunün ve mitlerin tutsağı olmuş, aklın amaçlarını gerçekleştirilmesi için bir araç haline gelmiştir. Martin Jay, bu ikinci büyüsunün, aklın büyüsunün, birincisinden çok daha tehlikeli oluşunu şu sözlerle dile getirmektedir:

Aydınlanmanın kendisi de, yeni bir mite dönüşüp, kendi kendinin kurbanı olup çıkmış bulunmaktaydı. Aydınlanma'nın Diyalektiği'nin temel temalarından biri buydu. Aydınlanmanın egemenlik programının kökeninde, Horkheimer ve Adorno'nun savlarına göre, dinsel açıklamaların temelindeki dünyaya Tanrının egemen olduğu inancının özgünleştirilmiş bir biçimi yer almış bulunmaktaydı. Bu inancın bir sonucu olarak, özne konumundaki insan, doğaya ait olan nesnelere ve doğallıklara, kendinden daha alt konumda ve dışarıdaki "diğerleri" olarak görmeye başlamıştı. Oysa ilkel canlılık, insanın kendisi için bilinçten yoksun olmasına karşın, bu iki kertenin birbiri içine sızıp girmiş bulduklarını sezineleyebilmiş olma şansı vardı. Aydınlanma düşüncesinde ise bu durum tümüyle ortadan kalkmış, yitirilmişti. Dünya, yaşamdan yoksun, birbiri için anlam ifade etmeyen, mantarlara benzeyen atomlardan oluşmuş gibi görünüyordu Aydınlanma düşüncesinde: "Canlılık nesnelere ruhlara olan varlıklar olarak görünüyordu; sanayicilik ise ruhlara nesneleşirdi."³¹

Aydınlanma ile birlikte akli kullanmaya başlayan, doğaya egemen olduğunda, ondan korkmasına da gerek kalmadığını düşünerek, kendisini koruması için Homeros'un tanrılarına artık ihtiyaç duymayan insan, doğayı teknik bilgisiyle egemenliği altına almayı başarmıştır. Ancak kendisinin de bu doğanın bir parçası olduğunu unuttuğu için, doğa içindeki her şeyi nesneleştirirken, sayarken, ölçüp biçip, hesaplarırken, doğayı işine yaradığı oranda, işine yaradığı gibi sorumsuzca ve hiç düşünmeden kullanırken, kendini, insanı da ölçüp biçilebilen bir nesneye indirgemştir. Öyle ki Marcuse'ye göre artık insanlar kendilerini, satın aldıkları metallerde tanımlamaktadırlar, ruhlarını otomobillerinde, müzik setlerinde, içten-katlı evlerinde, mutfak donatılarında bulmaktadırlar.³²

Besim Dellaloğlu, Frankfurt Okulu'na göre, aydınlanmanın vardığı sonucun kendi kendini imha olduğunu söylemekte ve bunun iki temel nedeninden birinin, aydınlanmanın akli getirdiği noktada, bireyin silinişi olduğunu belirtmektedir.³³ İkinci neden olarak da, Aydınlanmanın özne ile doğayı birbirinden kesin çizgilerle ayırmasını gösterir Mit, insanı doğaya tabi kılarırken, Aydınlanma doğayı insana tabi kılmıştır. Ancak, insan içinde yaşadığı doğanın yazgısını paylaşmak durumunda olduğu için, kendi üzerinde de egemenlik kurmuştur.³⁴

Habermas, modern ve rasyonelleşmiş dünyanın yalnızca görünüşte büyüsunü bozduğunu, şeytanca bir şeyleşmenin ve ölümcül bir yalnızlık lanetinin devam ettiğini belirterek, insanın içinde bulunduğu

³⁰ Theodor W. Adorno-Max Horkheimer, *Aydınlanma'nın Diyalektiği*, 2010, s. 19

³¹ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, Afa Yay, s. 376-377

³² Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, İdea Yayınları, 1990, s. 10.

³³ Besim Dellaloğlu, *Bir Giriş: Adorno Yüzünde*, Cogito, sayı: 36, s. 20-21

³⁴ A.g.y.

durumu şu sözlerle anlatmaktadır: Aydınlanmanın en kalıcı belirtisi nesneleştirilmiş dışsal doğa ve bastırılmış içsel doğa üzerinde kurulan egemenliktir.³⁵

Frankfurt Okulu'na göre, insanın ve doğanın üzerinde, her ikisini de şeyeleştirecek ve değersizleştirecek şekilde egemenlik kuran, akıldır. Okul, nesnel akıl ve öznel –biçimsel ya da araçsal– akıl ayrımını yapmaktadır. Nesnel akıl, kavramlar üreten, herkes için geçerli olabilecek ilkeler bulmaya çalışan evrensel akıldır. Öznel akılsa, kuramsal düşünmeyi bir kenara iten, sadece birtakım amaçlara ulaşmak için en uygun araçları seçen, biçimsel, araçsal akıldır.

Max Horkheimer, Akıl Tutulması'nda bu iki tür akılı irdeleyerek, çağının yaşadığı bunalımı ve aklın biçimselleşmesinin sonuçlarını ele almaktadır. Horkheimer'a göre öznel akıl, az çok baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde duran, özgül içerik ne olursa olsun sınıflandırma, çıkarsama, olasılıkları hesaplama ve tündengeleme yeteneğidir.³⁶ Nesnel akılsa, özel akıl gibi sadece insan zihnindeki öznel bir yeti olmayan, gerçekliğin yapısında bulunan, her özgül durumda insanı teorik ya da pratik düzeyde bir davranışta bulunmaya çağıran, gerçekliğin doğasını algılamayı ve hayata yön verecek ilkeleri belirlemeyi sağlayan bir ilkedir.³⁷

Her iki türden aklın da yapabilecekleri ayrıdır ve her ikisine de ihtiyaç vardır. Ancak, mittin kurtulmak ve özgürleşmek isteyen insan, doğayı egemenliği altına almak zorunda olduğunu hissetmektedir. Bunun için de onun, evrensel doğruları düşünecek zamanı yoktur, onu bir an önce amacına ulaştıracak bir araç olarak kullanabileceği öznel bir akla ihtiyacı vardır. Böylece, akıl biçimselleşmiş ve doğanın, sonra da farkında bile olmadan insanın üzerinde tahakküm kurmak için bir araç haline gelmiştir. Horkheimer, "Aklın biçimselleşmesinin sonuçları nedir?" diye sorar ve şu saptamayı yapar: Adalet, eşitlik, mutluluk, hoşgörü, geçmiş yüzyıllarda aklın doğasında var olduğu ya da gücünü akıldan aldığı varsayılan bütün bu kavramlar, düşünsel köklerinden kopmuşlardır.³⁸ Horkheimer'a göre aklın hem öznel hem de nesnel yönleri başından beri var olmasına rağmen, birincinin ikinciye egemen oluşu uzun bir sürecin sonunda gerçekleşmiş ve aklın nesnel kullanımının ortadan kalkması sonucu, düşünme ve dolayısıyla bugüne kadar değerli olduğu düşünülen adalet, iyilik, özgürlük gibi bütün kavramlar da ortadan kalkmıştır:

Aklın bugünkü bunalımının temelinde, düşüncenin belli bir noktadan sonra böyle bir nesnelliği ya hiç kavrayamaması ya da bir sanrı olarak reddetmesi yatmaktadır. Bu süreç giderek bütün rasyonel kavramlara yayılmış, sonunda hiçbir gerçeklik kendi başına akla uygun olarak görülemez olmuştur; içerikleri boşaltılan bütün temel kavramlar biçimsel kabuklara dönüşmüştür. Akıl öznelleşirken, biçimselleşmektedir de.³⁹

Bir grubun çıkarları doğrultusunda ilkeler üreten, o grubun çıkarlarına ulaşması için araçların ne olabileceği üzerinde hesaplar yapan öznel aklın koyduğu ilkelerin, bütün insanların faydası için evrensel ilkeler ürettiği gibi kabul edilmesi sonucunda, tikel olan öznel akıl, tümel olan nesnel akla egemen olmuştur. Öznel akıl, nesnel akılla birlikte, bu öznel aklın amaçları için birer araç haline gelen insanlara da egemen olmuştur. İnsanlar, düşünmeyen, fikir üretmeyen, hayal gücü olmayan, eleştiri yapmayan, Aydınlanmanın parolası olduğu iddia edilen "Sapere Aude"ye uymayan; yani kendi aklını kullanma cesaretini gösteremeyen, sadece kendine söyleneni uygulayan birer nesne haline gelmişlerdir. Bilimsel ve teknik gelişmelerle ortaya çıkan güç, hangi grubun elindeyse, o grup, diğer insanlar üzerinde egemenlik kurmakta, akıl teknolojik egemenliğe hizmet etmektedir. İnsan, kendi akli olmayan bir aklın koyduğu amaçları gerçekleştirmek için çalışırken, aslında kendi kendini aldatmaktadır. Besim

³⁵ Jürgen Habermas, *Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Theodor Adorno*, Cogito, sayı: 36, s. 87

³⁶ Max Horkheimer, *Akl Tutulması*, Metis, s. 55-56

³⁷ A.g.y.

³⁸ A.g.y., s. 69

³⁹ Max Horkheimer, *Akl Tutulması*, Metis, s. 58

Dellaloğlu, insan üzerinde egemen olan ve onun sanki kendi aklıymış gibi uyduğu bu öznel akla "protez akıl" denebileceğini söyler:

Modern dönemde akıl, toplumun öznedeki ajanıdır. Akıl, özneye takılmış bir "protezdır". Her protez, içinde yer aldığı bedenin içindedir, ama aynı zamanda ona dışsaldır. Protez, hem o bedene aittir hem de o bedende dışarının temsilidir. Protez akıl modern iktidarın aracıdır. Modern özne bir cyborg'tur. Cyborg yarı insandır, yarı robottur. Hem insandır, hem robottur. Ne insandır ne robottur. Aydınlanmanın ileri sürdüğü gibi, akıl sadece ilerleme özgürleşme değildir. Akıl aynı zamanda iktidar, egemenliktir.⁴⁰

3. Sirenlerin Sesi

Mitosun tahakkümünden sonra, insan, kendini bir kez daha tahakküm altında bulmuştur. Yeni tahakküm aracı olan öznel ve araçsal aklın, mitle aynı özellikleri paylaştığını örneklemek için Aydınlanma'nın Diyalektiği'nde Horkheimer ve Adorno Homeros'un Odysseus'unun başından geçenleri anlatır. O, "içsel doğasını bastırma pahasına dışsal doğa üzerinde egemenlik kurmayı öğrenerek kimliğini biçimlendiren bir insan figürü olarak, aydınlanma sürecinin ortaya çıkardığı bir betimleme için model oluşturmaktadır."⁴¹

Mitosa göre Odysseus, gemisiyle, seslerini duyunca insanın kendisini geçmişte yitirebileceği ve hayatını mahvedebileceği Sirenler'in arasından geçmek zorundadır. Sirenler, en yakın geçmişi yeniden canlandırarak, şarkılarında karşı konulmaz bir haz vaat etmekte ve kendilerini duyanlara bu şekilde zarar vermektedirler. Odysseus, sirenlerin seslerini duymamaları için tayfalarının kulaklarını balmumuyla tıkar. Böylece, tayfaların yaşamı garanti altına alınmış olur. Onlar, asla geri getirilemeyecek olan geçmişin cazibesine kapılmaktan bu sayede kurtulurlar. İçlerinde buldukları durum, emekçilerin diri bir yoğunlaşmayla önlerine bakıp, işlerinden başka hiçbir şeyle ilgilenmemelerine benzemektedir.⁴² Onlar, dikkatlerini dağıtan dürtüleri dışlarını sıkıp tamamlayıcı bir çabaya dönüştürerek yüceltmek, böylece işe yarar hale gelmek zorundadırlar. ⁴³ Odysseus kendisi için bir başka yöntem uygular. Kendini geminin direğine bağlar ve kulakları balmumuyla tıkalı tayfalarına, Sirenler'in cazibeleri artıp da kendisinin bağırma başladığını gördüklerinde, onu direğe bağlayan bağları daha da sıkılaştırmalarını tembih eder.

Adorno ve Horkheimer, Odysseus'un gemisinde Sirenlere karşı alınan önlemlerin, Aydınlanma'nın diyalektiğine ilişkin sezgi dolu bir alegori olduğunu düşünürler ve şu şekilde ifade ederler:

Mitostan bu yana itaatkâr proleteryanın payına bir tek sağır kulakların düşmesi, komutayı elinde tutan efendinin durağanlığından daha iyi değildir. Toplumun meyve misali aşırı olgunluğu, varlığını hükmedilenlerin hamlığına borçludur. Üretim sistemine gerektiği gibi hizmet edebilmesi için, insan bedenini çoktan kendine uygun hale getirmiş olan toplumsal, ekonomik ve bilimsel aygıt ne kadar karmaşık ve hassas hale gelirse, bedenin muktedir olduğu yaşantılar da o oranda fakirleşir. Niteliklerin elenip, işlevlere çevrilmesi, bilime dayalı rasyonelleştirilmiş çalışma biçimleri yoluyla halkların deneyim dünyasına yayılır ve bu deneyim dünyasını amfibilirinkine benzetme eğilimi gösterir. Kitlelerin bugünkü gerileyişi duyulmamış olanı kendi kulaklarıyla işitme, dokunulmamış olana kendi elleriyle dokunma becerisinden yoksun olmalarıdır; yenik düşmüş her söylenceselin yerini alan yeni bir körlük biçimidir.⁴⁴

Aslında Odysseus da tayfalar da aynı yazgıyı paylaşmaktadırlar. Tayfalar, sirenlerin sesini duymadıkları ve her ne kadar acı verecek olursa olsun, bedeli ne olursa olsun geçmişle ve kendileriyle

⁴⁰ Besim Dellaloğlu, *Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında*, Cogito, sayı: 36, s. 21

⁴¹ A.g.y., s. 83

⁴² Theodor W. Adorno-Max Horkheimer, *Aydınlanma'nın Diyalektiği*, s. 56

⁴³ A.g.y.

⁴⁴ A.g.y., s. 59

hesaplaşmadıkları için, Odysseus ise onu çağıran ezgilerin peşinden gitmediği, gidemediği için özgür değildir. Belki de onlar, her şartta yoluna devam etmesi gerektiği düşünülen bir geminin, tamamlanması için her şeyin araç haline getirildiği, ilerlemeye, modernliğe, teknolojiye doğru giden bir yolculuğun aygıtlarıdır sadece. Özne aklın elinde oyuncaktır onlar. Eğer dinleyecek olsalar, belki de sirenler, nesnel akıl görevini üstlenecek, bugünkü rahatlarını kaçırma pahasına da olsa, onlara düşünmeyi ve hesaplaşmayı hatırlatacak, akıllarını kullanmaya cesaret etmelerini sağlayacaktır. Ancak sirenlerin sesini işitmemektedirler. Bu nedenle de hiçbiri kendi özgünlüğünü ortaya koyamamaktadır. Ne acıdır ki aslında sürdürmek için kendi özgünlüklerinden bile vazgeçtikleri yolculuğun kendisi için hiçbir değerleri yoktur. Bir tayfa bir diğeriyle, diğeri de ötekiyle aynıdır.

Aydınlanmayla birlikte tarihte hiçbir zaman olmadığı kadar güçlenen öznel aklın, insanları aynılaştırması, herkesleştirilmesi, Frankfurt Okulu'nun en önemli eleştirilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Okul, "nesnel bilimin hakimiyetinin sadece insanlar ile dünya arasındaki ilişkiye dair olmadığını, insanların birbirleriyle ilişkilerine de yayıldığını, modern devlette somutlaşan bu hakimiyetin, totaliter ve anonim bir yönetim tarafından toplumsal varoluşun şekleştirmesine, özel hayat da dahil, gündelik hayatın sömürgeleştirilmesine yol açtığını"⁴⁵ düşünür. Bu bağlamda, Hitler'in faşizmi bile bireylerin yığılaştırılması eğiliminin görülmedik bir dehşet yüzeyine taşınması olarak değerlendirilmektedir. İnsan, eksik, kendisi hakkında bilgisiz ve içi boşalmış kavramlarla dolu bir dünyada kalakalmıştır. Bu kalakalmışlıktan dolayı insanlığın ve dünyanın içe düştüğü durumun bir başka değerlendirmesini, Hans Jonas'ın *The Imperative of Responsibility* adlı eserinde bulabiliriz. Jonas da tıpkı Frankfurt Okulu temsilcileri gibi, teknolojinin gelişiminin insan davranışının özünü değiştirdiğini, teknolojinin uzun süre boyunca ne doğayı ne de insanı düşünmediğini, etik olarak tarafsız kaldığını, bunun da insanlığı tehlikeye attığını söyler.

Jonas, bir "sorumluluk etiği"nden söz etmektedir.⁴⁶ Jonas'a göre, bugünkü seçimlerimizde, kendi irademizin, istememizin nesnelere arasında, gelecekteki insanlığın tamlığı, bütünlüğü de içerilmektedir. Jonas, Kant'ın kategorik imperatifi gibi vazgeçilmez ontolojik/varoluşsal bir buyruktan söz eder, bu buyruk "insanın varlığını garanti etmemizi" söyleyen "sorumluluk buyruğudur". Aslında, Aydınlanma'nın aklının vazgeçtiği de bu buyruktur. Sorumluluk buyruğu, bir insanın özünü ve varlığını asla riske atmamayı buyurmaktadır.⁴⁷ İnsanlığın bugün olduğu gibi gelecekte de devam edebilmesi, dünyanın geleceği ve dünyada insanlığın geleceği için her şeyden önce insana, insanlığını öğretmelidir. Jonas, insanın karşı karşıya bulunduğu tehlikenin kaynağının, bilgiyi doğa üzerinde egemenlik kurma yolunda ve doğa üzerine egemenliği de insanoğlunun yazgısını iyileştirme yolunda kullanmak ve bunu yaparken sadece kısa vadeli amaçlar koymak olduğunu belirtir. Amaçlar kısa vadeli olduğunda, hayata yön verecek ilkeler ihmal edildiğinde de asıl hedef olan insanlık ve insanlığın iyiliği gözden çıkarılmıştır. Oysa insan, kendinden ötesinin, bilinmeyen sorumluluğunu da paylaşmalıdır. Bu da sorumluluk cesaretini göstermeyi gerektirmektedir Jonas'a göre "sorumluluk, başka bir varoluş için görev olarak addedilen endişe"dir.⁴⁸ İşte bu endişe aklın büyümesi ile ortadan kaybolduğu içindir ki insanları, insanların öldürülmesine seyirci bırakabilen, böylesine tehlikeli sonuçlara varabilen bireyin değersizleştirilmesi olgusu, aynılaştırma, şekleştirme yani "herkesleştirme", akla inancın ve Aydınlanmanın sonucu ve yarattığı en büyük düş kırıklığı olarak karşımızda durmaktadır. Aslında bu, onlar farkında olmasa bile, insanlar arasındaki bir yazgı ortaklığıdır.

⁴⁵ Christian Delacampagne, *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, s. 202

⁴⁶ Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility*, London: The University of Chicago Press, 1984.

⁴⁷ Eirik Prairat, "Thinking Educational Ethics with Levinas and Jonas", *Levinas and Education at the Intersection of Faith and Reason*, New York: Routledge, 2008, s. 155-170.

⁴⁸ Hans Jonas, "Sorumluluk İlkesi" (Çev. İdemen, B. – Akhuy, S.), *Üç Ekoloji Doğa, Düşünce, Siyaset, Yeşil Politika ve Özgürlük Düşünce Seçkisi 5*, İstanbul: Kitap Matbaacılık, 2006, s. 145- 152.

Morin de *Geleceğin Eğitimi İçin Gerekli Yedi Bilgi*'de bu yazgı ortaklığını ve bu ortaklığın farkına varılmazsa insanlığın gelecekte yaşayacaklarını şu şekilde ifade etmiştir:

İnsanlık artık soyut bir kavram değildir: Hayati bir gerçekliktir, zira artık ilk kez ölümle tehdit edilmiştir; insanlık sadece ideal bir kavram olmayı da bırakmıştır, bir yazgı ortaklığına dönüşmüştür ve yalnızca bu ortaklığın bilinci onu bir yaşam ortaklığına yöneltebilir; insanlık artık özellikle etik bir kavramdır: O, herkesin ve bütün içinde her kişinin gerçekleştirmek zorunda olduğu şeydir.

İnsan türü kendi serüvenini, kendi kendini yok etme tehdidi altında sürdürürken, insanlığı gerçekleştirerek kurtarmak zorunlu bir hal almıştır.⁴⁹

İnsanlığın, yazgı ortaklığını unutmaları, onların bir kimsesizlik ve herkeslik kimliğine bürünmelerine neden olmuştur: İnsanın günlük yaşam olanakları ötekilerin koyduğu ölçülerce yönetilir. Bu ötekiler belirli ötekiler değildir. Her öteki bütün ötekilerin yerine geçebilir. (...)Ötekilerin kimliği, ne bu ne de şu kimse, ne insanın kendisi ne bazı kimseler ne de hepsinin toplamıdır. Onların kimliği "kimsesizlik" ya da "herkestir."⁵⁰

Adorno ve Horkheimer'a göre, Kültür endüstrisi çağında, bireylerin içinde bulunduğu durum da böyle bir "herkesleşme"dir. Özel aklın herkesi birbirine benzetmesi sonucunda, modern özne, öznel akıl tarafından üretilmiş bir nesnedir artık. Onlara göre, "artık düzen benim gibi düşün ya da yok ol demek yerine, benim gibi düşünmemekte serbestsin. Yaşamını ve tüm sana ait olanları da koruyabilirsin. Ancak o andan itibaren aramızda bir yabancıysın demektir."⁵¹ Adorno, kültür endüstrisinin, öznel aklın tüm ürünlerinin, yöneltmiş olduğu milyonların bilincini ve bilinçaltını yönlendiriyor olmasına rağmen, kitlelerin birincil değil ikincil role düştüğünü ve hesaplanabilir nesnelere, makinenin tali parçaları haline dönüştüklerini söyleyerek⁵², Heidegger'in söylediği herkesleşmeyi kastetmektedir.

Frankfurt Okulu için, Aydınlanma miti içinde böylesine sıkışmış olan insan için tek bir kurtuluş yolu vardır. O da sanattır. Özellikle kültür endüstrisi ve sanat alanında yazılar yazan Adorno, sanatla umudu ve toplumla karamsarlığı birbirine yakın görmektedir.⁵³ Her ne kadar sanat da Aydınlanma mitinin içinde yer alıyor olsa da, sanat sayesinde insanın doğruya ve güzele dair küçük bir ümidi olabilecektir. Sanat, yanlışa katılmamak ve yanlışın bir parçası olmamak için direnmektedir. Ancak Adorno'ya göre, Hitler'im imha ettiği sanat ve düşünce zaten uzun süredir kopuk ve dışlanmış bir yaşam sürmektedir ve son sığınaklarını da Faşizm temizlemiştir.⁵⁴ Bu, sanattan yoksunluğun doğurduğu tehlikeli sonuçlardan biridir çünkü aslında "her sanat yapıtı, işlenmemiş bir suçtur".⁵⁵

Okulun temsilcilerinden Marcuse, sanatın Frankfurt Okulu için neden bu kadar önemli olduğunu şu sözlerle anlatmaktadır:

Estetik biçimlerde, gerçeklikte ya baskılanan ya da tabu haline getirilmekte olan bütünüyle yeni bir boyut kazanılmakta, en önemlisi de, insanın varoluşsal durumu ve doğa artık baskılanmış bir gerçekliğin ilkelerine göre görüntülendirilmekten kurtulmakta, kendilerini gerçekleştirmek ve özgürleştirmek için, can pahasına da olsa yapılması gerekeni yapabilmektedirler. Bunu bir bakıma, müthiş bir şey söyleyeyim, sanatın ve edebiyatın mesajı, dünyanın gerçekten, bütün zamanların sevgiyi tanıyanlarının onu yaşadıkları, Kral Lear'ın onu yaşadığı, Antonius ile Kleopatra'nın onu yaşadığı gibi olduğudur diyerek açıklamaya çalışıyorum. Başka

⁴⁹Edgar Morin, *Geleceğin Eğitimi İçin Yedi Bilgi*, (Çev. Dilli, H.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 85.

⁵⁰ Martin Heidegger, "Günlük İnsan ve Onlar Alanı"ndan aktaran Besim Dellaloğlu, Cogito, sayı:36

⁵¹ Besim Dellaloğlu, "Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında", Cogito, sayı: 36, s. 27

⁵² Theodor W. Adorno, *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*, Cogito, s. 76

⁵³ A.g.y.

⁵⁴ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia*, Metis Yayınları, s. 61..

⁵⁵ A.g.y., s. 116.

bir deyişle, sanat yerleşmiş gerçeklik ilkesinden bir kopmadır; aynı zamanda da, özgürleşmenin imgelerini dile getirir, onları canlı tutar.⁵⁶

Marcuse'nin sanatı "gerçeklik ilkesinden kopma" olarak ifade ettiği bu sözlerini, Frankfurt Okulu temsilcilerinin aydınlanmanın ve aklın eleştirisini yaptıkları eleştirel kuramları için de söylememiz mümkündür. Descartes'in kurduğu geleneksel anlamdaki kuram, olayların olabildiğince ayrıntılı bir biçimde işaretlenmesi için kullanılabilir bir biçimde bölümlenmiş bilgiden ibaretken,⁵⁷ eleştirel kuram, yargılarını açık bırakmakta ve hiçbir şeyi tam olarak söylenmiş ve bitmiş olarak görmeyerek, olduğu gibi kabullenmemektedir. Tıpkı sanat gibi, eleştirel kuram da yanlışa katılmamak ve yanlışın bir parçası olmamak için direnir. Martin Jay'a göre eleştirel kuramın kurucusu olarak değerlendirilen Horkheimer, Nietzsche'nin "büyük bir hakikat iman edilmek için değil, eleştirilmek için vardır" sözünü kendi yüreğinden gelen bir ses gibi yakın bir söz saymıştır.⁵⁸

1923 yılında "Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü" adıyla kurulan ve en önemli temsilcisi olan Horkheimer'in, 1937'de yayımladığı "Geleneksel ve Eleştirel Kuram" adlı makale ile ana çizgileri belli olan Frankfurt Okulu, Nietzsche'nin ifade ettiği gibi büyük bir hakikatin içine doğmuştur. Bu hakikat, Aydınlanma ile birlikte nesnel aklın yerinden edilmiş olması, mitten ve büyüden kurtulmak isteyen insan aklının, bu kez kendi aklını bir büyüye ve mite çevirmesidir. Artık hiç kimse sirenlerin sesini duymamaktadır. Böyle bir hakikate iman etmek yerine, onu eleştiren Frankfurt Okulu, öznel aklın ve Aydınlanma'nın yarattığı düş kırıklığı içinden ve aklın büyüünden sıyrılarak, sirenlerin sesini, nesnel aklın çağrısını duyabilmek için bir çözüm aramaktadır.

Her ne kadar Okul, bu hakikatin değişmesi için tam bir çözüm getirememiş olsa ve aklın yaşadığı bunalım hala sürse de, bu hakikati eleştirmeye ve değiştirmeye çalışanlar için, o gün olduğu gibi, bugün de "felsefe daima kederli ve acı bir yan taşıyacak, fakat hiçbir zaman bu kedere saplanıp, dünyayı değiştirme işinden vazgeçmeyecektir."⁵⁹ Sirenlerin sesi ne kadar kederli ve acı da olsa bu sesi duymaya çalışanların cesaretiyle, yaşanan düş kırıklığının üstesinden gelmek biraz da olsa mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W., *Minima Moralia*, Metis Yayınları, İstanbul: 2009.

Adorno, Theodor W.- Horkheimer, Max., *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul: 2010.

Aristoteles., *Metafizik*. A. Arslan (Çev.), Sosyal Yayınları, İstanbul: 1996.

Delacampagne, Christian., *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul: 2010.

Dellaloğlu, Besim., "Bir Giriş-Adorno Yüz Yaşında", *Cogito*, s: 36, Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe içinde s.13-36.

⁵⁶ Bryan Magee, *Yeni Düşün Adamları*, Birey ve Toplum Yay, s. 69-70

⁵⁷ Max Horkheimer, *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, s. 339

⁵⁸ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, Afa Yay, s. 81

⁵⁹ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, Afa Yay, s. 81

Habermas, Jürgen., "Mitle Aydınlanmanın Kördüğümü: Max Horkheimer ve Thedor Adorno", Cogito, s: 36, Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe içinde s.85-108.

Horkheimer, Max., Akıl Tutulması, Metis Yayınları, İstanbul: 1990.

Horkheimer, Max., Geleneksel ve Eleştirel Kuram, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 2005.

Jay, Martin, Diyalektik İmgelem, Ara Yayıncılık, İstanbul: 1989.

Jonas, Hans., The Imperative of Responsibility, The Universtiy of Chicago Press, London: 1984.

Jonas, Hans., "Sorumluluk İlkesi" (Çev. İdemen, B. – Akhuy, S.), Üç Ekoloji Doğa, Düşünce, Siyaset, Yeşil Politika ve Özgürlükçü Düşünce Seçkisi 5, İstanbul, 2006: Kitap Matbaacılık, s. 145- 152.

Magee, Bryan., Yeni Düşün Adamları, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara: 1985.

Marcuse, Herbert., Tek Boyutlu İnsan, İdea Yayınları, İstanbul: 1990.

Morin, E . & Kern, A, B., Dünya-Vatan, (Çev. Kırac, M, H.), İstanbul, 2001: İletişim Yayınları.

Morin, Edgar., Geleceğin Eğitimi için Yedi Bilgi, (Çev. Dilli, H.), İstanbul, 2006: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Nietzsche, Friedrich., Tarihin Yaşam için Yararı ve Sakıncası Zamana Aykırı Bakışlar 2, (Çev. Mustafa Tüzel), İstanbul, 2006: İthaki Yayınları.

Prairat, E., "Thinking Educational Ethics with Levinas and Jonas", Levinas and Education at the Intersection of Faith and Reason, Newyork, 2008: Routledge, s. 155-170.

Russell, Bertrand., "Nature and Origin of Scientific Method", *The Western Tradition*, Vox Mundi Ltd. London, 1949, s. 28.